

BORLÓI RUDOLF

NYUGDÍJ-DIAGNOSZTIKA

Néhány szempont a nyugdíjrendszer működésének elemzéséhez

A cikk a nyugdíjrendszer számszerű információkra épülő elemzési lehetőségeire hívja fel a figyelmet, ízelítőt adva ennek néhány területéről, mint például a nyugdíjak és a keresetek közötti helyettesítési ráta, a nyugdíjak vásárlóereje és belső arányrendszere, a minimális garancia érvényesülése. Ezek elemzése segít, hogy jobban felismerjük az ellátórendszer erősebb és gyengébb pontjait. A nyugdíjbiztosítás pénzügyi alapjába befolyt bevételek és a teljesített kiadások alakulása ugyancsak fontos kiindulópont a tényadatok és tervadatok eltéréseinek, valamint a korábbi tényadatokhoz képest bekövetkezett változások „oknyomozásánál”. A – főként a kötelező, folyó finanszírozású rendszerek öregségi nyugdíjaira fókuszáló – cikk végül a nyugdíjrendszer hosszú távú perspektíváját fürkésző elemzési módszereket említi meg, köztük a nyugdíjrendszerbeli átcsoportosítások feltárásának lehetséges, példával illusztrált metódusát.

A nyugdíjrendszer tulajdonságai

A kötelező nyugdíjrendszerrel szemben a legtöbb fejlett országban azt a követelményt támasztják, hogy meghatározó szerepet töltsön be az időskori szociális jövedelembiztonság megteremtésében. Nem mindegy azonban, hogy e követelménynek milyen színvonalon tud megfelelni. Védelmet nyújt-e azokban az élethelyzetekben, amikor erre szükség van, milyen szintű ez a védelem (milyen mértékben pótolja a nyugdíj a keresetet, megőrzi-e értékét, milyen nyugdíjarányok jönnek létre). Továbbá: milyen „járulék-áron” kell ezt a védelmet megvásárolni, tudja-e a rendszer biztosítani a hosszú távú fenntarthatóságot és azt, hogy az egymást követő generációk ellátás/terhelés viszonyában ne legyenek nagy különbségek. Ezek a kérdések minden (munka)nyugdíjrendszerrel kapcsolatban felvethetők.

Egy nyugdíjrendszert számos tulajdonság jellemez. Kötelező, vagy önkéntes-e a rendszer, biztosítási alapon működik-e, milyen kockázatokat (élethelyzeteket) kezel (mennyire széleskörű a személyi és a jövedelmi hatálya, milyen jogosultsági feltételeket támaszt). Munkanyugdíjat (vagyis a munkateljesítménytől függő nyugdíjat) fizet-e, vagy attól függetlent (pl. alapnyugdíj). Járulék-meghatározott (az ellátás igazodik a fedezethez), vagy ellátás-meghatározott (a fedezet igazodik az ellátáshoz) rendszer-e, milyen indexálást alkalmaz, milyen a finanszírozása (folyó finanszírozású-e, vagy tőkésített), kik a teherviselők, milyen a vezetési – irányítási rendszere. Munkanyugdíj esetén talán az a legfontosabb kérdés, hogy hogyan függ a nyugdíj az aktív kori keresetektől és a szolgálati időtől. Ezt a nyugdíjformula határozza meg.

A nyugdíjrendszer működése sok kvantitatív információt: objektív, statisztikailag mérhető outputokat szolgáltat, ha tetszik, sok „árulkodó” jelet hagy maga után. Ilyen adatokat mindenekelőtt a nyugdíjformula és a nyugdíjmelés generál. A rendszer értékelésénél kiemelt figyelmet érdemelnek, mert belőlük következtethetünk a rendszer pozitív és negatív jellemzőire. A nyugdíjrendszer más elemeit viszont csak szubjektívebben, vagy legalább is számszerű bizonyítékok nélkül lehet minősíteni, ami gyakran eldönthetetlen vitákhoz vezet. (Pl. a tőkésített rendszerek jobbak-e, mint a folyó finanszírozásúak, az ellátás-meghatározottak, mint a járulék-meghatározottak.)

Az ellátórendszerből származó legfontosabb adatok: nyugdíj-fajtánkénti nyugdíjösszegek, létszámok, idő-adatok és a nyugdíjas személy alapadatai (természetesen a személyek azonosítására alkalmatlan formában). A létszámadat bizonyos nyugdíjrendszerbeli eseménnyel, vagy állapottal érintettek száma (pl. az adott évben nyugdíjba vonultak, állományban levők egy adott időpontban). Ami az idő-adatokat illeti, példaként a nyugdíjba vonuláskor, illetve elhalálozáskor betöltött életkort említhetjük. Mindezek, kiegészítve makrogazdasági adatokkal (pl. bérnövekedés, az árak emelkedése, GDP) és a nyugdíj kiszámításának input adataival (kereset, szolgálati idő, stb.), szakmailag releváns csoportosításban (pl. szolgálati idő, nem, életkor, lakóhely szerint) sokat elárulnak a rendszer működéséről.

Hasonló a helyzet, mint az orvosi laboratóriumi vizsgálatoknál, ahol például a vérkép számtalan jellemző adatot tár fel az emberi test működésére vonatkozóan. E párhuzam alapján a nyugdíjrendszer működésének a mutatószámokon alapuló vizsgálatát nyugdíj-diagnosztikának is nevezhetjük. Természetesen a lényeg a nyugdíj-diagnosztikánál is az, hogy a kapott eredményeket összehasonlítsuk valamilyen etalonnal és megtaláljuk az esetleges eltéréseket okozó tényezőket.

E cikk elsősorban e mérhető tulajdonságokkal, pontosabban a tulajdonságok mérhető hatásával foglalkozik, inkább csak felvetve, nem pedig kifejtve a nyugdíjrendszer értékelési szempontjait. Nem célja a mai magyar nyugdíjrendszer adatokkal alátámasztott értékelése sem, bár mondani valóját nyilván formálták a hazai nyugdíjrendszer sajátosságai. Főként az ellátórendszer oldaláról szemléli a témakört, megállapításai a kötelező nyugdíjrendszerre, azon belül is elsősorban az öregségi nyugdíjra vonatkoznak.

Nyugdíj-diagnosztika

Ellátórendszer

A nyugdíjrendszerről alkotott képünket legerősebben az ellátórendszer befolyásolja. Ez talán a legközvetlenebbül érzékelhető terület, amit megmagyaráz, hogy végül is az egész rendszer az ellátások, pontosabban az ellátottak érdekében működik. Az ellátásoktól sokat várunk: tipikus esetben nem kevesebbet, mint hogy a munkajövedelem kiesésekor annak a helyébe lépjen és alapozza meg a nyugdíjasok megélhetését életük hátralevő részében.

Az ellátórendszer értékelésénél például a következő diagnosztikai irányokat indokolt kijelölni:

- milyen mértékben képes pótolni a nyugdíj a munkajövedelmet,
- milyen mértékben képes induláskori értékét megőrizni,
- milyen nyugdíjarányokat hoz létre,
- milyen jövedelmi garanciákat ad.

A következőkben ezeket részletezzük.

A keresetek pótlása nyugdíjjal: helyettesítési ráta

A nyugdíj – alapfunkciójában - keresetet pótol. A kérdés csak az, hogy milyen arányban. Ezt mutatja meg a helyettesítési ráta: egy olyan hányados, amelynek számlálójában egy nyugdíjösszeg, nevezőjében pedig egy kereseti összeg szerepel. A legegyszerűbben értelmezhető eset, ha egyetlen személy két adatáról van szó: a nyugdíjba vonulás előtti utolsó, munkában töltött hónapban elért kereset a nevező és első nyugdíjának összege a számláló. Ekkor a hányados közvetlenül azt mutatja, mit jelentett az illető számára a nyugdíjba vonulás: hogyan változott egyik hónapról a másikra jövedelme. (Ezt akkor mutatja reálisan, ha az utolsó havi kereset nagyjából megfelel a korábbi néhány évben elért kereseti színvonalának.)

Ennél sokkal tágabban is értelmezhetjük azonban a helyettesítési ráta mutatót, a feltétel csak annyi, hogy egy jellemző nyugdíjösszeg és egy – vele értelmes módon egybevethető – jellemző keresetösszeg hányadosa legyen. Mind a számlálóban, mind a nevezőben szerepelhetnek kisebb-nagyobb csoportok, amelyek állhatnak ugyanazokból a személyekből, de lehetnek különbözőek is. Az előbbire példa az egy adott évben nyugdíjba vonulók indulónyugdíj-volumene és ugyanezen személyek utolsó kereseteinek összege. A kereset és a nyugdíj egyaránt lehet egy hónapnál hosszabb időszakra számított összeg is. Tág értelemben tehát helyettesítési ráta az ún. relatív nyugdíjszint mutató is, amely az öregségi nyugdíjban részesülők állományának átlagnyugdíja, osztva a teljes munkaidőben foglalkoztatottak átlagos keresetével. Ez egyben arra is példát ad, amikor a számlálóban és a nevezőben különböző csoportok adatai jelennek meg. Sokfajta helyettesítési ráta mutatónak lehet létjogosultsága, de fontos, hogy mindig tudatában legyünk, melyik mit mér.

A helyettesítési ráta számítható bruttó és nettó összegekkel egyaránt. Magyarországon nettó értékekből számítják, mert a nyugdíjnak adó- és járulékterhe nincs, így nettó összeg, amelyet nettó kereseti adatokhoz lehet viszonyítani.

Könnyű belátni, hogy minél magasabb a helyettesítési ráta kialakult tartós szintje, annál magasabb járulékmérték szükséges a finanszírozásához. Így nem mondható, hogy a cél a helyettesítési ráta maximalizálása. Kizárólag az ellátási színvonalat tekintve ez természetesen igaz lenne, azonban a rendszert finanszírozni is kell és a járulékterhek nem nőhetnek minden határon túl. Egy olyan egyensúlyi mértéket kell megtalálni, amely az ellátottaknak és a finanszírozóknak egyaránt még éppen elfogadható.

A nemzetközi gyakorlatban a helyettesítési ráták számított értékei igen tág határok között szóródnak, feltehetően nemcsak a rendszerek ilyen irányú teljesítőképességének különbségei miatt, hanem a ráta számításának számos módszertani problémája következtében is. A helyettesítési rátát általában nem tényadatokból számítják (mert sokszor nem állnak rendelkezésre az ehhez szükséges információk), hanem „diktált” kereseti pályákból és szolgálati időkből kalkulált nyugdíjösszeget viszonyítanak a kereseti pálya nyugdíjazási évhez tartozó adatához. E cikk szerzője egyik elemzésében csak illusztrálás céljából kiszámított egy 2014. évi tényadatokon alapuló helyettesítési rátát (első nyugdíj/utolsó kereset viszonylatban), amely történetesen 72 % volt. Ez persze inkább csak érdekesség, semmint következtetések levonására alkalmas szakmai ténymegállapítás. A relatív nyugdíjszint mutató ennél sokkal alacsonyabb. Ennek oka, hogy ez utóbbi mutatóban nemcsak az új nyugdíjak magasabb összegei jelennek meg, hanem a teljes öregséginyugdíj-állomány, köztük sok régi, értékvesztett, kisösszegű nyugdíjjal.

A nyugdíjak értékőrzése: reálérték, relatív pozíció

Ahogy a helyettesítési ráta alapértelmezésben a nyugdíj-megállapító rendszer működéséről ad információt, úgy a nyugdíjak értékőrzésének mutatói elsősorban a nyugdíjak emelési (indexálási) szisztémája működését tükrözik. Az értékalakulás vizsgálata mindig egy viszonyítási alapul szolgáló év kiválasztásával kezdődik, s az ahhoz képest bekövetkező változásokat veszi számításba. Abszolút számokkal az értékalakulást nehéz lenne kezelni, hiszen végső soron arról van szó: hogyan változik a nyugdíjas életszakaszban a megvásárolható ún. fogyasztói kosár nagysága.

A nyugdíjak reálérték-változása a nyugdíjemelés indexének és a fogyasztói árszínvonal növekedési indexének hányadosa. Ez azt jelenti, hogy a nyugdíjak többletéből kiszűrjük az árnövekedés hatását, s a kapott index – attól függően, hogy 1-nél nagyobb, vagy 1-nél kisebb - jelzi, hogy a nyugdíj vásárlóereje, vagyis a reálnyugdíj nőtt-e vagy csökkent.

Indokolt a nyugdíjak érték-alakulását a bérekével is összevetni. Ezt a reálnyugdíj-index és a reálbér-index hányadosával mérhetjük, amely megmutatja, hogy a nyugdíjak vagy a keresetek

reálértéke nőtt-e gyorsabban, s hogy 1 %-nyi reálbér-növekedésre hány % reálnyugdíj-növekedés jutott. Ezt nevezzük a nyugdíjak relatív pozíció-változásának.

Érdekes módszertani kérdés, hogy a nyugdíjak értékalakulásának vizsgálatánál csak a nyugdíj-emeléseket (és a hasonló hatású intézkedéseket) vegyük-e figyelembe (személy-szemléletű mutató), vagy az állomány folyamatos cserélődéséből eredő változást is (állomány-szemléletű mutató). Az új nyugdíjak lényegesen magasabb színvonalúak, mint a rendszerből kikerülők, ezért az állományban az átlagnyugdíj minden emelés nélkül, spontán módon is nő. Általánosságban az mondható, hogy rövid távú elemzésnél előtérbe kerül a személy szemléletű mutató, mert ott inkább az a kérdés, hogy lépést tud-e tartani a nyugdíjemelés az árak, illetve a bérek emelkedésével. Minél hosszabb azonban az időtáv, annál inkább az állomány szemléletű mutató az adekvát, hiszen például 50 év alatt az állomány gyakorlatilag kicserélődik, nem sokat jelent, hogy egy, az állományban végig bent levő személy (ha lenne ilyen) ellátásának értéke hogyan változott.

Magyarországon a rendszerváltás óta a nyugdíjak értékörzése különböző időszakokban jelentősen különböző volt. Az 1990-es évek első felének válsága megmutatkozott a nyugdíjak értékvesztésében is. Ezt követően a reálérték tartósan nőtt, de a 2000-es évek első évtizedének utolsó évei ismét visszavetették a nyugdíjak vásárlóerejét. Az ezután alkalmazott árkövető nyugdíjindexálás pedig reálnövekedést csak annyiban tud hozni, amennyiben az árak tényleges növekedése kisebb a tervezettnél.

Nyugdíjak „egymás között”: nyugdíjarányok

A nyugdíjrendszer működésének egyik legfontosabb outputja a nyugdíjarány-rendszer. Arányokat számos metszetben értelmezhetünk. Például a nyugdíj-megállapítás éve szerint (ki, hány éve van nyugdíjban), ellátás-típus szerint, a megszerzett szolgálati évek száma szerint, a nyugdíjas neme, életkora, lakóhelye szerint.

A nyugdíjarányokat mind a nyugdíj-megállapítási, mind pedig az emelési szabályok nagyban befolyásolják. Először indulónyugdíj-arányok jönnek létre minden évben az akkor nyugdíjba vonulók között. Ezek a személyenkénti eltérő biztosítási jellemzők (kereseti pálya, megszerzett szolgálati idő stb.) szerint keletkező arányok (amelyek végső soron a kereseti arányokból eredeztethetők), természetesen az adott évben érvényes megállapítási szabályok és paraméterek mellett.

Ugyanakkor a nyugdíj-megállapítási szabályok sok ponton módosítják is az induló nyugdíjak arányait a kereseti arányokhoz képest. (A magyar nyugdíjrendszerben az értékelést nehezíti, hogy a nyugdíjszámítás inputja ma már több mint 30 év keresete, a maga állandóan változó kereseti viszonyaival, az output pedig egyetlen, speciálisan számított átlagkereset.) Eltérítő tényezők például: nem a teljes aktív életút keresetei számíthatnak be, a nyugdíjszámítás sajátos kereset-nettósítási és valorizálási szabályokat alkalmaz, a nyugdíjskála pedig degresszív. A szabályok változásai közül kiemeljük a plafon kiiktatását, a nettósítási szabályok változását, a nyugdíjskála módosításait, amelyek az egész nyugdíjpályán végigvonuló különbséget hoztak létre a változás előtt, illetve után megállapított nyugdíjak között.

A következő évben az akkor induló nyugdíjak arányai már némileg eltérőek lehetnek, mert más a nyugdíjba vonulók létszám-összetétele, mások a megállapítás paraméterei (például a valorizációs szorzók) és változhattak a megállapítási szabályok is.

Az induló arányokat évről évre változtathatják a nyugdíjemelések és befolyást gyakorol az emelési szabályok időnkénti módosítása is. A nyugdíjemelési szabályok és ezek változásai közül a legfontosabbak a nivelláló emelési szisztéma közel két évtizedes alkalmazása, majd az áttérés az egységes százalékos mértékű emelésre, illetve áttérés a bérkövetőről az árkövető indexálásra.

Egy nyugdíjállományban adott időpontban érvényesülő arányok tehát a különböző években megállapított nyugdíjak eltérő induló arányainak, valamint a megállapítástól a jelenig eltelt időszakban végrehajtott emelések arány-módosító hatásának eredői mindazon nyugdíjakra vonatkozóan, amelyek még a jelenben is állományban vannak. (Önmagában az állományból való kikerülés is változtatja az állományon belüli arányokat.)

A hazai nyugdíjarányok jelenlegi és korábbi legjellemzőbb problémái és kiváltó okaik a következők:

Minél régebben állapították meg a nyugdíjat, annál nagyobb hátrányban van az azonos paraméterekkel (kereset, szolgálati idő) újonnan megállapítottéhoz képest. Oka: a mindenkori új nyugdíjak évről évre alapvetően a bérdinamikával emelkednek, a már korábban megállapítottak pedig a nyugdíjemelés árdinamikájával. Mivel normál időszakokban a bér gyorsabban nő, mint a fogyasztói árak – az elmúlt években ez markáns volt – a régebbi nyugdíjak hátrányba kerülnek az újabbakkal szemben.

Új keletű aránytorzulás, hogy a plafon megszüntetése miatt az egyébként is kifejezetten magas nyugdíjak közötti szóródás megnőtt, mert az átlagkereset többszörösét is messze meghaladó keresetrészekből is nyugdíj lesz. Így szélsőségesen nagy ellátások is létrejönnek.

A degresszív skála nivellálja a szolgálati idő hossza szerinti arányokat. Ez azonban nem hat széleskörűen, ugyanis a nyugdíjba vonulók között viszonylag kevesen vannak a rövid szolgálati időt szerzők.

A rendszerváltás időszakáig állandó volt a kisebb összegű nyugdíjak gyorsabb ütemű emelése, amely rendszerint a „2%, de legalább x forint emelés” formát öltötte és hosszú időn át alkalmazva drasztikus nivellálódást idézett elő: az induláskor gyengébb nyugdíjak egyre jobban „ráfutottak” a magasabb keresettel és (vagy) hosszabb szolgálati idővel kiérdemelt nagyobb nyugdíjakra. Sokáig ez volt a legnagyobb társadalmi feszültséget kiváltó nyugdíjarány-torzulás, ami ma már csak marginálisan hat, mert az 1970-es, 80-as években öregségi nyugdíjba kerültek közül már csak kevesen vannak életben.

A fentiekhez hasonló nivellálást okozott, de már az induló nyugdíjak között is, hogy az 1980-as években még túlzottan is erős nyugdíjminimum szabály széles körben és jelentős összeggel emelte meg az átlagkereset és a nyugdíjskála szerint számítható nyugdíjösszeget. Ezek a nivellált induló arányok a teljes nyugdíjas életszakaszban fennmaradtak, illetve a nivelláló indexálás hatására tovább romlottak.

A 2006 – 2010-es nyugdíjkorrekciós program több mint 100 milliárd forint felhasználásával némileg javított egyes aránytalanságokon, de közben már újabb, adott esetben a korábbiaknál súlyosabb aránytorzulások jöttek létre, főként a nyugdíjak megállapítási éve szerint.

Arányosan, meg nem is: minimális garanciák

A jövedelmek elosztásánál két rendező elv gyakran ütközik. Az egyik, hogy mindenki a teljesítménye szerint részesüljön a jövedelmekből, a másik, hogy senki nem kerülhet olyan helyzetbe, hogy megélhetése ellehetetlenüljön. Ez két ellentmondó követelmény azok esetében, akiknek a teljesítményük nem elég ahhoz, hogy a megélhetést minimális szinten biztosító jövedelmet kiérdemeljék.

A két rendező elv ütközése talán nem annyira zavaró, ha nem ugyanabban az elosztó rendszerben érvényesülnek és mindkettőnek megvan a maga saját eszközzrendszere. A nyugdíjrendszer az országok többségében munkanyugdíjakat ad, kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a munkadíjazási rendszer része. Nem igazán illik hozzá a méltányossági funkció, mely – bizonyos feltételek mellett - a rászorultaknak nyújt kivételes ellátást, illetve ellátás-emelést, sőt, egyszeri segílyt. Erre

a célra a magyar nyugdíjrendszerben egy túl nem léphető, szerény összegű éves keret áll rendelkezésre (a Nyugdíjbiztosítási Alap éves kiadási főösszegének kevesebb mint egy ezreléke). Azt is figyelembe kell venni azonban, hogy ezt a méltányossági elemet az érintettek megszokták és nem egykönnyen mondanának le róla. A 2008 óta nem emelkedő nyugdíjminimum, amely a nyugdíjformulának szerves része, a még ma is 28 500 forint összegével is jelzi, hogy tisztázásra vár: van-e szerepe a nyugdíjrendszernek a megélhetés garantálásában.

Ám ha a nyugdíjrendszerben ténylegesen alkalmaznak ilyen elemeket, indokolt a nyugdíj-diagnosztikát erre a területre is kiterjeszteni. Tanulságos a minimálbér és a nyugdíjminimum növekedési ütemét egybevetni az átlagos nyugdíj, az átlagos nettó bér és a létminimum emelkedésével. A vizsgálat az 1990-2014-es időszakot fogta át. Közel negyedszázad alatt az átlagos nettó bér 15,4-szeresére nőtt, lényegében ugyanolyan ütemben, mint a nyugdíjas létminimum (15,7). A minimálbér növekedése még egy kicsit gyorsabb is volt ennél (17,5-szeres). Az átlagnyugdíj növekedése azonos volt a létminimuméval. A vizsgált mutató-csoportban egyetlen volt, amelyik az összes többtől messze leszakadt: a minimumnyugdíj, a maga 6,2-es értékével. Ez is azt mutatja, hogy az alapvetően a teljesítmény elismerésére hivatott nyugdíjrendszer nem ad jó „táptalajt” a minimális garanciális elemeknek. Talán jobb eredményt kapnánk, ha ezt a funkciót leválasztanánk a nyugdíjrendszerről, a szociális ellátórendszerben viszont erőteljesebbé tennénk, mert jelenleg az ott működő időskorúak járadéka nagyjából ugyanazt a jövedelmi szintet biztosítja, mint az öregségi nyugdíjminimum.

Sajnos, a gazdaságilag nem eléggé fejlett országoknak szembe kell nézniük azzal a ténnyel, hogy – például – a nyugdíjrendszerük által nyújtott átlagos ellátási színvonal nem sokkal magasabb a minimális megélhetést biztosító szinthez képest. Ez korlátozza a nyugdíjak kellő mértékű differenciálását, vagy (és) a minimális jövedelmi szint minden rászoruló részére történő biztosítását. Körülnézve az életben, mindig látunk olyan embereket, családokat, akik megélhetést nem biztosító jövedelemből élnek meg. Ennek a paradoxonnak a feloldására csak a készpénz-ellátásokon felüli források különböző formáira gondolhatunk, mint például a természetbeni ellátások, korábbi megtakarítások felhasználása, vagyonértékesítés, családi segítség, egyházi karitatív tevékenység, alapítványoktól kapott segélyek, adakozás.

Hosszmetszet: pénzügyi egyensúly, átcsoportosítás

Pénzügyi egyensúly

A nyugdíjrendszer pénzügyi egyensúlya bevételeinek és kiadásainak összhangját jelenti. Ez az összhang értelmezhető egy-egy költségvetési évre és több évtizedes távra egyaránt. A nyugdíjrendszer természeténél fogva hosszú távú program, hiszen szorosan összekapcsol egy átlagosan négy-évtizedes járulékfizetési és egy két-évtizedes ellátotti időszakot.

Egyetlen év, de akár több év éves költségvetési egyenlege nem tud megbízható választ adni arra, hogy a nyugdíjrendszer hosszabb távon egyensúlyban van-e, vagy sem. A jelen egyensúlya nem garantálja, hogy a rendszer financiálisan rendben van. A nyugdíjbiztosítás sajátossága ugyanis, hogy – az egyén életútját követve – előbb szedi be bevételeit, mint kiadásait teljesítenie kellene. Ez azonban nem jelenti azt, hogy tőkévé felhalmozható bevételei keletkeznének, ugyanis a folyó bevételeket a folyó nyugdíjkiadásaira kell felhasználnia. Csakhogy a járulékbefizetések a biztosítottak számára ellátási jogosultságot keletkeztetnek, amelyeknek kiadási vonzatuk van, csak nem a jelenben, hanem a jövőben. A nyugdíjrendszernél tehát mindig számításba kell venni, hogy a jelen folyó kiadásai mellett „embrionális formában” már benne vannak a jövő kiadásai is. Kérdés: az akkori folyó bevételek is elegendőek lesznek-e az akkori kiadások fedezetére. Ez részben a

spontán folyamatoktól (demográfiai, gazdasági, foglalkoztatási tendenciák), részben a meghozott intézkedésektől (korhatár-emelés, indexálás stb.) függ.

A nyugdíj-diagnosztikának ezen a területen az a feladata, hogy minden egyes, a bevételeket és a kiadásokat befolyásoló tényező egyensúlyra gyakorolt hatását a múlt és a jelen adatai alapján felmérje. Ennek részeként értékelje: mi okozta az előirányzatok és a tényadatok eltérését, és hogy a bázisidőszakhoz képest bekövetkezett változásban milyen tényezők játszottak szerepet. Mindezek segítik a jövőre vonatkozó prognózisok elkészítését is.

A nyugdíjrendszer pénzügyi egyensúlyának hosszabb távra szóló megtervezése a kifejezetten nehéz feladatok közé tartozik. Ezt az okozza, hogy mind a kiadások, mind a bevételek alakulására számos olyan tényező hat, amelyek jövőbeli változása erősen bizonytalan. Ezért a prognosztizált és a megvalósult adatok között nagy eltérések keletkezhetnek.

A nyugdíjkiadás függ az ellátotti létszám alakulásától. Ez utóbbira kihatnak a demográfiai viszonyok és ezek változásai (pl. a várható élettartam növekedése, aminek hatására többen érik el a korhatárt és magasabb életkorban kerülnek ki a nyugdíjasok köréből). Erősen hatnak az intézkedések is (pl. a korhatár emelése, a korhatár előtti nyugdíjazás lehetőségei és ennek szűkítése vagy bővítése, a nyugdíjasként végzett keresőtevékenység szabályozása). Nagy szerepet kapnak továbbá az érintettek magatartásának változásai is a nyugdíj-, és egyéb intézkedések, illetve a gazdasági helyzet változásai nyomán (pl. a lehetséges legkorábbi időpontban történő nyugdíjba vonulásra irányuló törekvések felerősödése). Az átlagos ellátás emelkedését elsősorban az éves rendszeres nyugdíjmelékek szabályai és mértékei határozzák meg, a makrogazdasági folyamatok (pl. a fogyasztói árak növekedése) függvényében.

A bevételi oldalra is erősen hatnak a demográfiai folyamatok, a gazdasági, ezen belül a foglalkoztatási helyzet, a bevételek beszedésének, behajtásának eredményessége, valamint az érintettek reagálása a gazdasági folyamatokra és az intézkedésekre. Ez utóbbiak közé tartoznak pl. a járulékokkal (azok alapjával, a járulék mértékeivel) kapcsolatos szabályok és ezek változásai.

A jogkiterjesztő típusú intézkedések – adott esetben néhány évig tartó „csönd” után - hosszú időszakon át növelhetik a kiadásokat. Egy egyszeri nyugdíjösszeg kifizetése egyetlen év költségvetési mérlegét érinti. Egy nyugdíjmelési többlet, amely beépül a nyugdíjba, mindaddig hat, amíg az érintett személyek az állományban vannak. A nyugdíjindexálás szabályainak az ellátottak javára történő változása „végrelegesen” megemeli a kiadásokat. Ezek többletét fokozhatják a spontán – például demográfiai – változások. A bevételt és a kiadást is növelő intézkedések időben változó egyenlegeket hozhatnak létre. Például a járuléklafon alkalmazása bizonyos mértékig visszafogja a jelenben a bevételek növekedési dinamikáját, de a jövőben ennél nagyobb erővel fékezi a nyugdíjkiadások növekedési ütemét. (A plafon megszüntetése értelemszerűen ellentétes hatású.) A döntések megalapozásánál ezért modell-számításokkal kell világossá tenni, milyen kiadásokkal járnak azok azonnal, valamint a közelebbi és a távolabbi jövőben.

Egy-egy év költségvetési mérlegét nem azért könnyebb megtervezni, mert kevesebb lenne a befolyásoló tényező, hanem azért, mert általában egyik tényező sem tud egy év alatt nagymértékben megváltozni. Például a következő évi nyugdíjkiadás tervezésénél a nyugdíjmelés mértéke már adott (bár lehet, hogy évközben kiegészítésre szorul), a létszámváltozást befolyásoló demográfiai tényezők és a korhatár változás hatása rövidtávon elég jól kalkulálható. Valamivel nehezebb az ún. magatartás-paramétereket, illetve a létszám-cserélődést becsülni. A bizonytalanság az időtáv növelésével progresszíven nő.

A szokásos 50 évre előrettekintő prognózisoknak komplex demográfiai jövőképen, foglalkoztatási becsléseken, a fontosabb makrogazdasági paraméterek jövőbeli alakulásának előrejelzésén, a már

megtett és a tervezett nyugdíj-, és egyéb intézkedések hatásainak számbavételén kell alapulniuk. Természetesen a bizonytalanság így is nagyfokú.

A hosszú távú kitekintések előtérbe állítják – a keresztmetszeti helyett – a hosszmetszeti vizsgálatokat, amelyeknek általában egy vagy több generáció teljes életútját kell végigkövetniük. A gond az, hogy 100 éves tényadat-idősorok nem, vagy csak egyes speciális mutatókra állnak rendelkezésre, de ha volnának is, nem a jövő, hanem a múlt tendenciáit, összefüggéseit mutatnák. Továbbá: nincs 100 évünk a vizsgálat tényadatokkal történő elvégzésére. Prognózist mindig a jövőre kell adni, és ebben a nem-létező „jövőbeni tényadatok” nem tudnak segíteni. Marad a múltbeli tényadat, a szaktudás, a fantázia, a konzisztencia biztosítása, a több változatot tartalmazó prognózisok és az érzékenységi-vizsgálatok a minél jobb becslések megalapozására.

A nyugdíjrendszer működésének egyes diagnosztikai eszközei kifejezetten hosszmetszeti formában fogalmazzák meg vizsgálati irányukat.

Az implicit államadósság azt vizsgálja, hogy mindazok körében, akik már szereztek valamennyi nyugdíjjogot, de abból még semmit nem válthattak be, továbbá, akik már befejezték jogszerzésüket, de azt még nem, vagy csak részben váltották be ellátásra (még élnek, vagy már meghaltak, de hozzátartozói ellátást még fizetnek utánuk), mindezen személyek számára, illetve utánuk várhatóan még mekkora ellátás-volumen kell kifizetni. A vizsgálat időhorizontját ki lehet terjeszteni akár még meg sem született generációk teljes életére is.

A korosztályi elszámolás módszere arra irányítja figyelmünket, hogy az egymást követő generációk azonos, vagy változó feltételekkel vehetnek-e részt a nyugdíjbiztosításban, a feltételeken a megszerezhető ellátás és a viselt járulékterhek viszonyát értve.

A belső megtérülési ráta azt a kamat-mértéket jelenti, amely mellett a befizetések és a kifizetések időbeli sorozata összességében, jelenértéken számolva éppen megegyezik egymással. Azt mutatja, hogy a vizsgált körben a felvett ellátásokban hogyan térültek meg a járulék (adó) befizetések.

A nyugdíjrendszerbeli átcsoportosítások vizsgálatát az előző háromnál kissé bővebben mutatjuk be.

Átcsoportosítás

Ez az alpont a nyugdíjrendszerek azon hibájával foglalkozik, amely a különféle érintett csoportok közötti nem szándékolt és szakmailag indokolatlan jövedelem-átcsoportosításokban ölt testet. Az átcsoportosítás a biztosítottakból lett nyugdíjasok releváns szempontok szerint képzett csoportjai kifizetési – befizetési egyenlegének (felvett nyugdíjösszeg, mínusz a biztosított személy és munkáltatója által teljesített járulék- és adó befizetés) eltérése egymástól. Az átcsoportosítás mindig egy adott ismérv szerint képzett csoportok között értelmezhető. Csoportképző ismérv lehet például: a nyugdíjazás éve, születési év, az elhalálozás éve, a nyugdíjazási életkor, elhalálozási életkor, nem, lakóhely, nyugdíjtípus.

Egyéni szinten – a véletlen hatására – nagy különbségek lehetnek az egyenlegek között. Ez természetes, éppen ezért létezik a biztosítás: előre nem tudható, hogy ki nem éri meg a korhatárt sem, s ki az, aki, mondjuk, még 40 évet él korbetöltöttként. Nagyobb csoportok esetében azonban, ahol a véletlen hatások már kiegyenlítik egymást, az egyenlegek közötti különbségek valamilyen anomáliára utalnak.

Az átcsoportosítás vizsgálatának szerves része a közreható tényezők feltérképezése, hatásaik zárt rendszerű ábrázolása. Hiszen nem mindegy, hogy a kifizetések és befizetések adott nagyságú különbsége milyen tényezők hatására jön létre. E tényezők a következőképpen csoportosíthatók:

- a nyugdíjrendszer szabályai, mértékei és ezek változása,
- a biztosítási teljesítmény (szolgálati idő, kereset, nyugdíjazási életkor),
- demográfiai tényezők (kihalási rend, életkorfüggő várható további élettartam, hozzátartozói ellátásokra jogosultak),
- a vizsgálat módszertani jellemzői (például a jelenérték-számítás módszere).

Az átcsoportosítási vizsgálat befejeződött életutak végigkövetését igényli. Ezért a vizsgálat természetes idő-dimenziója a hosszmetzeti. A gyakorlatban természetesen itt is az életpálya nyomkövetésének adatait valamilyen vélelmezéssel kell pótolni. A jelenérték-számításnál döntési pont, hogy melyik évre történjen és milyen gazdasági mutató alakulásához kapcsolódjon. A módszer a vizsgálat eredményeire nagymértékben kihat, indokolt többféle változatban elvégezni a számítást.

A vizsgálat elemzési kerete elemekre bontja az életút során befizetendő járulékok és a felveendő nyugdíjösszeg kiszámítási folyamatát. E felbontás sokféle lehet és az elemző szándékai mellett a rendelkezésre álló adatoktól is függ. A felbontást az indokolja, hogy minden egyes lépésben más és más tényezők okozhatják a pozíció-változásokat, s a kialakult helyzetet ennek megfelelően kell értékelni. Az alábbiakban csak címszószerűen jelezzük az elemzési keretben megteendő lépések egy változatát. Egyben, illusztrációként egy fiktív ország nyugdíjrendszerére vonatkozó példában összehasonlítjuk A és B csoportot. E módszerrel a közreható tényezők számszerű hatása matematikailag zárt formában kimutatható.

Befizetés:	A	B
Az életút bruttó keresete folyó értéken	100	50
Befogadott bruttó keresettömeg (általános szabályok szerinti járulékalap)	80	50
Az alkalmazott (esetleg kedvezményes) szabályok szerinti járulékalap	72	50
Erre a járulékalapra számított járulék és adó fizetési kötelezettség (az általános szabályok szerint)	21,6	15
Az alkalmazott szabályok szerinti járulék és adó fizetési kötelezettség	20	15
Befizetett járulék és adó folyó értéken	20	15
Befizetett járulék és adó jelenértéken	50	37,5
Kifizetés:	A	B
A beszámítási időszak bruttó keresettömege	60	35
Nyugdíj alapjául szolgáló átlagkereset (havi)	0,4	0,25
Nyugdíjaskála-érték	80%	73%
Induló nyugdíj	0,32	0,1825
Folyósítási időtartam (hónap)	200	150
Induló nyugdíj a folyósítás teljes idejére	64	27,375
Felvett nyugdíjak folyó értéken (emelésekkel)	80	30,66
Felvett nyugdíjak jelenértéken	52	21,65
Egyenleg (kifizetések – befizetések)	2	-1585

E két csoport viszonylatában A javára, B kárára valósul meg átcsoportosítás. Természetesen átcsoportosításról igazából csak akkor beszélhetünk, ha a teljes kockázatközösséget bontjuk fel két vagy több csoportra. Akkor a teljes kockázatközösség egyenlegénél kedvezőbb egyenleget mutató csoport(ok) javára történik átcsoportosítás a kedvezőtlenebb egyenlegű csoport(ok) terhére.

B csoport munka-teljesítménye (bruttó életkeresete: 50) éppen a fele A-énak (100). Biztosítási teljesítménye ennél relatíve nagyobb (62,5 %), ugyanis A bruttó életkeresetének egy része (20) plafon feletti. A 62,5 %-os teljesítmény-aránnyal szemben A-hoz képest B befizetései ennél nagyobb, 75 %-os, felvett nyugdíjösszegei viszont kisebb, alig 42 %-os arányt mutatnak.

B csoport hátrányos helyzetének fő oka, hogy nem részesült járulék-kedvezményben, továbbá szolgálati ideje rövidebb, mint A-é és nyugdíjas időszakának hossza is csak háromnegyede A-énak. Néhány kisebb súlyú tényező némileg javít B pozícióján.

Összefoglalás

A nyugdíjrendszer működésének reális értékelését nagymértékben elősegíti, ha az állítások megfogalmazása nem deklarációk formájában, hanem számszerű információkkal alátámasztva történik. Ilyen információ a rendszer működése során nagy számban keletkezik. Ezeket viszonyíthatjuk egy másik nyugdíjrendszerben létrejövő hasonló tartalmú adatokhoz, vagy valamilyen etalonhoz. A cél az, hogy megtaláljuk azokat az okokat, amelyek az adott számszerű eredményeket megmagyarázzák.

A cikk először az ellátórendszerrel önmagában – a fedezeti oldal és a pénzügyi egyensúlyi helyzet vizsgálata nélkül – foglalkozik. Négy olyan területet nevez meg, ahol az ellátások megfelelősége számadatokkal jellemezhető. (Természetesen más vizsgálati területek is szóba jöhetnek.)

- Az első: milyen arányban pótolja a kieső keresetet a nyugdíj. Ez elsősorban az induló nyugdíjra vonatkoztatható, s ennyiben a megállapítási rendszerről ad információkat. Vizsgálhatjuk azonban akár a teljes (öregségi) nyugdíjas állományra is: akkor a teljes nyugdíjrendszer jelenlegi és múltbeli tulajdonságait jellemzi.
- A második terület az értékőrzés. Mennyiben tudják a nyugdíjak vásárlóerejüket és a bérekhez viszonyított pozíciójukat megőrizni a nyugdíjas életút során. Ez főként a nyugdíjak indexálási módszerétől (és az esetleges egyéb nyugdíj-intézkedésektől) függ. Hosszabb távra irányuló vizsgálatoknál azonban indokolt figyelembe venni a nyugdíjas állomány összetételének változásából eredő hatást is.
- A harmadik vizsgálandó terület a cikk szerint a nyugdíjarányok alakulása. Itt jelenik meg legteljesebben a nyugdíjrendszer jelen- és múltbeli elemeinek a lenyomata. Az elemzés nehéz feladat előtt áll: a különböző tényezők hatása egymásra rakódik, s ebből kell felfejteni az egyes okok saját külön hatását.
- A negyedik kérdés: hogyan működnek a rendszerben a minimális jövedelmi garanciák. Itt már az is dilemma: van-e és ha igen, milyen szerepe a kötelező nyugdíjrendszernek a megélhetés biztosításában. Az elvi bizonytalanságot mutatja, hogy pl. hazánkban a nyugdíjminimum 2008 óta változatlan.

A rendszer pénzügyi egyensúlya értelemszerűen csak az ellátórendszer és fedezeti oldal együttes számbavételével vizsgálható. A nyugdíjak kifizetéséből adódó éves kiadások és a fedezetükre befolyt járulék- és adóbevételek részletező tételei (jogcímei) és éves költségvetési egyenlegük már önmagukban is sok számszerű elemzésre adnak lehetőséget. Egyrészt a tervezett és a tény költségvetés eltéréseinek okai vizsgálhatók, másrészt az előző évi tényadatokhoz képest

bekövetkezett változás is felbontható a közreható tényezők között (pl. nyugdíjemelés, létszámváltozás, állomány-cserélődés).

Az éves költségvetési mérleg azonban nem sokat mond arról, hogy a rendszer hosszú távon egyensúlyban van-e. A folyó finanszírozás sajátossága, hogy a folyó bevételeket a folyó kiadások fedezetére fordítja, de e bevételek egyúttal jövőbeni ellátásokra teremtenek jogosultságot, vagyis jövőbeli kiadásokat generálnak, amelyek fedezetének megléte egészen más kérdés, mint a jelenbeli egyensúly.

A hosszú távú pénzügyi egyensúly vizsgálata előtérbe állítja a hosszmetzeti szemléletet. Mivel azonban a jövőt nem ismerjük, azt vélelmeznünk kell, aminél a múlt információit, a szakmai ismereteket, a fantáziát, a logikai összefüggéseket használhatjuk. Nemcsak a hagyományos költségvetési mérlegeket vizsgálhatjuk hosszabb távra, más eszközök is alkalmasak arra, hogy a rendszer kiegyensúlyozott, vagy kiegyensúlyozatlan működésének indikátorai legyenek. Ilyenek: az implicit államadósság, a korosztályi elszámolás, a belső megtérülési ráta. Az átcsoportosítások vizsgálata azt tárja fel, hogy a rendszer akaratlanul is kedvez-e bizonyos rétegeknek és mostoháiban bánt-e más rétegekkel.